

¹Р.М. Ашимова , ²Л.К. Маткаримова ,
³Д.Р. Сапарова , ⁴Л.В. Тұрарбекова

¹экономика мамандығының PhD докторы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: razia85@mail.ru

²докторант, Сорбонна-Қазақстан институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: matkarimova85@mail.ru

³докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dinarasap@mail.ru

⁴философия докторы (Жан Мулен Лион 3, Франция), философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: l.turarbek@mail.ru

«АҒАРТУ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?» – ҚАЗАҚСТАН МОДЕРНИЗАЦИЯСЫНЫҢ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақ және еуропалық ағартудың философтары мен ойшыл-қайраткерлерінің және теоретиктерінің мәтіндерін талдау негізінде қазіргі Қазақстан Республикасында жаңғырту үдерістерінің философиялық және идеологиялық негіздерінің кейбір мәселелері ашылады. Атап айтқанда, 1784 жылғы эсседе Иммануил Канттың ағарту анықтамаларын, деректерді салыстырмалы талдау жүргізіледі. «Сұраққа жауап: Ағарту дегеніміз не?», одан басқа Шоқан Уәлихановтың 1864 жылы жарық көрген «Сот реформасы туралы жазба» атты шығармасында. Сонымен қатар, XX ғасырдың екінші жартысында Батыс философтары Ханн Арентдт, Юрген Хабермас, Мишель Фуко, Жак Деррида жасаған мәтіндерді тікелей авторлық талдау және ағарту теоретиктерінің сыни талдауы қолданылады. Жалпы алғанда, мақала тек техникалық (Индустрия 4.0), экономикалық (сандық экономика), сонымен қатар Қазақстан Республикасын жаңғырту процесінің идеологиялық және теориялық шеңберін айқын белгілеу мақсатында философиялық, тарихи, антропологиялық, саяси және әлеуметтік талдаудың объектісі ретінде қарастыруға қажетті Қазақ модернизациясы проблемасын ықтимал қоюға баса назар аударады («Сананы жаңғырту» тұжырымдамасы).

Түйін сөздер: Еуропалық ағарту, қазақ ағарту, қазақстандық жаңғырту, сананы жаңғырту, Қазақстан Республикасы, сандық қоғам, сыни теория, сыни философия, постмодернизм.

¹R. Ashimova, ²L. Matkarimova, ³D. Saparova, ⁴L. Turarbekova

¹doctor PhD in Economics, Almaty, Kazakhstan, e-mail: razia85@mail.ru

²doctoral student, Sorbonne-Kazakhstan Institute, Abay Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: matkarimova85@mail.ru

³doctoral student, al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dinarasap@mail.ru

⁴docteur en philosophie (Jean Moulin Lyon 3, France), Ph.D., Assistant Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: l.turarbek@mail.ru

“What is Enlightenment?” – on the question of the anthropological foundations of Kazakh modernization

Abstract. Based on the analysis of the texts of philosophers and thinkers – remarkable figures and theorists of the Kazakh and the European Enlightenments – the article reveals some questions of philosophical and ideological foundations of modernization processes in the modern Republic of Kazakhstan. In particular, the research holds a comparative analysis of the definitions of the Enlightenment given by Immanuel Kant in the 1784s essay “The Answer to the Question: What is Enlightenment?”, on the one hand, and, on the other, by Shokan Walikhanov in his 1864s work “Judicial Reform Note.” It uses both direct author’s analysis of the texts themselves, as well as the critical analysis of Enlightenment’s theorists made in the second half of the 20th century by Western philosophers Hannah Arendt, Jurgen Habermas, Michel Foucault, Jacques Derrida. In general, the article emphasizes the possible problem statement of Kazakh modernization, which should be considered as an object of philosophical, historical, anthropological, political and social analysis in order to clearly designating not only technical (Industry 4.0), economic (digital economy), but also axiological, ideological and theoretical framework of the process of modernization of the Republic of Kazakhstan (the concept of the so-called “modernization of consciousness”).

Key words: European enlightenment, Kazakh enlightenment, kazakhstani modernization, modernization of consciousness, Republic of Kazakhstan, digital society, critical theory, critical philosophy, postmodernism.

¹Р.М. Ашимова, ²Л.К. Маткаримова, ³Д.Р. Сапарова, ⁴Л.В. Тұрарбекова

¹доктор PhD по специальности экономика, Казахстан, г. Алматы, e-mail: razia85@mail.ru

²докторант, Институт Сорбонна-Казахстан, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы, e-mail: matkarimova85@mail.ru

³докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dinarasap@mail.ru

⁴доктор философии (Жан Мулен Лион 3, Франция), кандидат философских наук, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: l.turarbek@mail.ru,

Что такое Просвещение?» – к вопросу об антропологических основаниях казахстанской модернизации

Аннотация. На основании анализа текстов философов и мыслителей – деятелей и теоретиков казахского и европейского Просвещения – в статье раскрываются некоторые вопросы философских и идеологических оснований процессов модернизации в современной Республике Казахстан. В частности, проводится сравнительный анализ определений Просвещения, данных, с одной стороны, Иммануилом Кантом в эссе 1784 года «Ответ на вопрос: Что такое Просвещение?», с другой – Чоканом Валихановым в произведении 1864 года «Записка о судебной реформе». При этом используется как непосредственный авторский анализ самих текстов, так и критический анализ теоретиков Просвещения, проделанный во второй половине XX века западными философами Ханной Арендт, Юргеном Хабермасом, Мишелем Фуко, Жаком Деррида. В целом, статья акцентирует внимание на возможной постановке проблемы казахской модернизации, которую необходимо рассматривать как объект философского, исторического, антропологического, политологического и социального анализа с целью ясного обозначения не только технических (Индустрия 4.0), экономических (цифровая экономика), но и идеологических и теоретических рамок процесса модернизации Республики Казахстан (концепция т.н. «модернизации сознания»).

Ключевые слова: европейское просвещение, казахское просвещение, казахстанская модернизация, модернизация сознания, Республика Казахстан, цифровое общество, критическая теория, критическая философия, постмодернизм.

Кіріспе

«Ағарту» терминінде кейбір жарық – ақыл жарығының идеясы бар. Жоғарыда келтірілген дәйексөзде Дидро ақыл-ой адамды қараңғы орманмен әкелетін шам, шағын жарық деп сипаттады. Бұл жағдайда орыс сөзі «просвещение» еуропалық *Aufklärung*, *Enlightenment*, *Lumières* (*Siècle des Lumières*) бар тікелей калька болып табылады. «Ағартушылық» деген қазақ сөзі орыс терминінің логикасын қайталайды.

«*Siècle éclairé*» – «жарық көрген ғасыр» сөзінің өзі – 1670-ші жылдардан бастап француз философтарының тарихи, философиялық мәтіндерінде кездеседі. Ол кейбір ойшылдардың, философтар мен ғалымдардың қызметін сипаттау үшін қолданылады. Мысалы, француз философы Пьер Бейль 1684 жылы былай деп жазады:

«[...] міне, біз күн өткен сайын ағартылған ғасырда өмір сүреміз (éclairé – жарықтандырылған / ағартылған), осылайша өткен

ғасырлардың бәрі онымен салыстырғанда тек қараңғыда болады» (Бейль, 1684).

Терминнің шығу тарихынан басқа, біздің зерттеу үшін де кезеңдеу қиындықтарына байланысты мәселені атап өту маңызды. Біріншіден, біз терминді талдау үшін пайдаланылған мәтіндер Мишель Фуко («Ағарту ғасыры дегеніміз не?») және Юрген Хабермас («Модерн – аяқталмаған жоба» және басқа да көптеген мәтіндер – «Библиография» бөлімін қараңыз). Осы екі автордың позициясы тікелей қарама-қарсы. Егер Фукоға сәйкес ағарту мәселесі XX ғасырда қалған әлемге қатысты «ақылға қонымды» критерийлерді, «ағартушылық» критерийлерін (немесе керісінше, халықтың «білімсіздігі», «жабайылығы»), рационалдық критерийлерін белгілеуде Батыстың легитимділігі туралы мәселе ретінде оралатын болса, онда Хабермасқа сәйкес, ағарту ғасыры – немесе модерн, ол еуропалық Ағарту дәуірінің идеяларының тікелей мұрагері болып табылады – әлі аяқталмаған, идеалды қоғам жобасы әлі іске

асырылған жоқ. Ағартуда немесе идея тарихында кез келген басқа кезеңде нақты хронологиялық шеңберлер бар ма? Бұл сұраққа барокко дәуірі мен стилі сияқты болуы үшін ешқандай резон жоқ деп мәлімдеген француз философы рухында жауап беруге болады, біз оның өмір сүруінің себебі болып табыламыз (Джиллс, 1988).

Сондықтан ағартушылық пен модерн тақырыбы қазақ философиясымен Қазақстандағы ой тарихы үшін маңызды. Ағартудың хронологиялық шеңберіндегі дебаттар, модерн және постмодерн – жаһандық, жалпы әлемдік контекстегі қазіргі философиядағы өзекті дебаттардың бірі. Сонымен қатар, ресми қабылданған үкіметтік бағдарламаларға сәйкес, Қазақстан Республикасы төртінші жаңғырту кезеңіне кірді. Модернизация дегеніміз – жаңарудың бір түрі («modern» ағылшын тілінен аударғанда – «жаңа»). Алайда, Қазақстанды модернизациялау қажеттілігін ескере отырып, «постмодерндік» философия идеологиясымен және қазіргі заманғы модернизациямен байланысты бірнеше философиялық және терминологиялық проблемалар туындайды. Төртінші модернизация идеясы экономикада инновациялық сектор, білім индустриясы және инновация жетекші позицияларды иеленген постиндустриалды қоғамның идеяларымен тығыз байланысты (Шаукенова, 2014).

Постиндустриалды қоғам тұжырымдамасы философиядағы, мәдениеттегі, тұтастай қоғамдағы пост-модерн тұжырымдамасына сәйкес келеді.

Терминологиялық шатасуы модернизацияны процесс пен концепт ретінде түсінумен байланысты қиындықтарды күшейтеді. Дәл осындай терминологиялық дамымаудың салдарынан «қазақ ағартуы» деп аталатын кезеңге Қазақстанның алғашқы жаңғыруының бастауына қайта оралу қажет. Жалпы ағарту болмайды, бірақ ағарту идеясының нақты іске асырылуы бар. Объективті ақыл-ойды білдіретін Дидро шырағы ретінде, білім тасымалдаушыдан білім тасымалдаушыға беру, ағарту коммуникацияның нақты процесінде ғана, яғни білім беру процесінде ғана бар. Коммуникация процесі, өз кезегінде, нақты формаларға ие, олардың ерекше, көптеген себептерге негізделген, коммуникацияға уәждемесі бар нақты тұлғаларға бағытталған. Абстрактілі білімнің абстрактілі тасымалдаушылары жоқ. Ағарту-ресми кезеңде қабылданған дәуірдің атауы ғана емес, бұл ағарту процесі де, бұл процесс әрдайым нақты.

Қазақстан ойлау тарихында алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов ағартушылық қажеттілігі туралы идеяны білдірді:

Біз еуропалық, жалпы адамзаттық ағартуды игеру және осы мақсатқа қол жеткізуге кедергі келтіретін кедергілермен жігерлі күрес – даму мен мәдениетке қабілетті барлық халық үшін түпкілікті мақсат құрауы тиіс деп ойлаймыз. (...) Қырғызды Еуропалық қайта құру идеяларын қабылдауға қабілетті ету үшін оның бас сүйегі мен жүйке жүйесін алдын ала қалыптастыру арқылы дамыту қажет. (Уәлиханов, 1985: 80).

Біздің проблемалық тұжырымымыз және болжамымыз Уәлихановтың «қырғыздардың бас сүйегін біліммен өзгерту мүмкіндігі» туралы айтқан кездегі идеясына немесе ерікті түрде брондауына негізделген. Ағартушылық пен модерннің қазіргі тұжырымдамаларын қарастыру қажет және мұндай тұжырымдамалардың Қазақстан тарихына және ондағы болып жатқан процестерді түсінуге қаншалықты қолданылатынын анықтауға тырысу қажет.

2. *Еуропалық Ағарту-Кант және Was ist Aufklärung?* – жария сала теориясы. Субъектіге бағытталған рационалдылық идеясының пайда болуы және дамуы.

Әрине, осы баптың тақырыбында канттық қағаз *Was ist Aufklärung?* бар («Ағарту дегеніміз не?»). «Сұраққа жауап: Ағарту дегеніміз не?» (нем. «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?») – бұл Канттың жазбасына тиесілі және 1784 жылы жарияланған эссе. Бұл еңбек 1780-ші жылдардың Еуропада болған «флеш-моб» атты философтың өз түріне деген пікірі болды. Сұрақ «ағарту дегеніміз не?» Еуропаның зияткерлік қоғамдастығына Иоган Зольнердің дін қызметшісі берген және оған көптеген үн қатқан. Канттың жауабы: ең танымал және танымал. Бірінші жолдардан бастап Кант келесі атақты анықтама береді:

Ағарту – бұл адамның өз кінәсі бойынша кәмелетке толмағанның күйінен шығуы. Кәмелетке толмаған басқа біреу тарапынан басшылықсыз өз ақыл-ойын пайдалануға қабілетсіздігі бар. Кәмелетке толмағандар өз кінәсі бойынша – бұл оның себебі ақыл-ойдың жеткіліксіздігінен емес, ал қайсарлығы мен ерлігінің жетіспеушілігінен басқа біреу тарапынан басшылықсыз пайдалану болып табылады. Sapere aude! – өз ақыл-ойыңды пайдалануға батылдық бар! – демек, ағарту ұраны (Кант, 1994:29).

Оқу-ағарту жағдайын «кәмелетке толмағандар» ретінде сипаттай отырып, Кант

заң терминін пайдаланады. Бұл ретте, қате жағдайдың себебі ақыл-ойдың болмауы емес, «жалаңдық пен қорқақтық» болып табылады. «Қорғаншылар» (қайтадан заңды термин) өзіне қорқыныш пен жалқау балаға қамқорлық жасайды, оны сақтандырады, ал шын мәнінде қорқытады, өз бетінше ойлау әрекеттерінен одан да көп алаңдатады. Алайда, Кантқа сәйкес, кәметке толмағанның өз еркі бойынша осындай күйден шығу оңай:

Бұл ағарту үшін тек еркіндік қажет, ал ең зиянсыз, атап айтқанда, барлық жағдайларда өз ақыл-ойын ашық пайдалану еркіндігі. (...) өз ойын ашық пайдалану әрқашан еркін болуы тиіс және тек ол адамдарға білім бере алады. (...) өз ақыл-ойды көпшілік алдында қолдана отырып, ғалым ретінде, барлық оқырман қауым алдында жүзеге асыратынын түсінемін. Мен оған сеніп тапсырылған азаматтық қызметте немесе қызметте адам жүзеге асыратын ақыл-ойды жеке қолдану деп атаймын (Кант, 1994:31).

Кейіннен Жария кеңістік немесе жария сала мәселесі ағартушылық идеалын іске асыру үшін мінсіз кеңістік ретінде – мемлекеттік құрылым – Республика идеалын іске асыру мақсатында кәметке толмағандарды ағартудың өзі, Кант 1795 жылы «Мәңгілік әлемге» деген жұмысында талқылайды.

Мемлекетті құру мәселесі қаншалықты таңқаларлық болса да, тіпті шайтан үшін де шешілуі мүмкін (егер оларда себеп болса). Ол мынадан тұрады: «Осылайша, жалпы заңдарда өмірді сақтау қажет, бірақ әрқайсысы олардан жасырынып қалғысы келетін саналы тіршілік иелерінің белгілі бір санын ұйымдастыруға; олардың құрылғыларын олардың жеке ұмтылыстарының қақтығысына қарамастан, адамдардың бір-біріне кедергі жасайтындай етіп ұйымдастырыңыз, осылайша адамдардың қоғамдық мінез-құлқында мұндай жаман ниеттер болмаған сияқты. (Кант, 1994:25).

Саясат пен әділеттіліктің тепе-теңдігіне үлкен мән берген Кант үшін заңның диктатурасы азаматтардың жерлестерге және мемлекетке, сондай-ақ мемлекетке азаматтармен қарым-қатынасында азаматтардың заңсыз әрекетін болдырмауға мүмкіндік береді. Ешкім заңнан жоғары емес және тиісті процедурадан иммунитет алмайды. Қоғамдық кеңістіктегі адамдардың табиғи зұлымдық ұмтылыстарын «парализациялау» туралы заң бар. XX ғасырда Ханн Арентдт осылайша Канттың жариялылық идеясын былай түсіндіреді:

Неғұрлым қол жетімді болса – ағартушы адамның көзқарасынан екінші нүктеге өту кеңістігі неғұрлым кең болса, оның ойлауы «жалпы» болады. Алайда, бұл жалпыға ортақ ұғым емес – мысалы, жеке үйдің әр түрлі түрлерін алуға болатын «үй» ұғымы. Бұл, керісінше, «жалпы көзқарасқа» өзі келу үшін берілуі керек көзқарастардың ерекшеліктерімен, ерекшеліктерімен тығыз байланысты (Arendt, 1992:43-44).

Арендттің «жалпы көзқарасы» (немесе «жалпы ой» немесе «жалпы ойлау») – кейіннен Хабермастың коммуникативті рационалдылық теориясына айналуы, яғни қарым-қатынас процесінде пайда болатын рационалдылық – жалпы ақылға және дәстүрлі моральға қайшы келеді, Арентдт бойынша – зұлымдық пен ақылсыздықтың қайнар көзі (Эйхман). Қоғамдық кеңістікте пайда болатын жалпы көзқарас сізге саяси пікір еркіндігін сақтауға мүмкіндік береді, бірақ *doxa* басшылыққа алып, көпшіліктің билігінің қауіптілігін жояды. Арентдт Канттың XX ғасыр тарихындағы идеяларына сүйенеді. Ол үшін жақсы адам, ең алдымен, әділеттілікке байланысты адамгершілік құндылықтарды қолдайтын жақсы азамат. «Жаман» азамат, керісінше, зұлымдықты қалайтын адам немесе «шайтан» емес (Арендт сөздің әдеттегі мағынасында *evil / devil* сөзі бар). Жаман – өзі үшін ерекше жағдай жасайтын, жасырын түрде өзін жауапкершіліктен босататын адам.

Өзге қоғамдық ғарыш теоретигі («қоғамдық сала») Юрген Хабермас өз кезегінде «Қоғамдық саланың құрылымдық өзгеруі» атты еңбегінде (1962) демократиялық буржуазиялық қоғамдық саланың пайда болу процесін талдайды (ағылшын тіліндегі толық атауы: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society (Habermas, 1989)*). Арентдт сияқты Хабермастың қоғамдық саласы догматикалық идеологияға қарсы. Жариялылық тұжырымдамасы – жариялылықтың нормативтік концепциясы деп, қоғамдық орта олардың мәртебесіне қарамастан барлық азаматтар үшін ашық деп болжайды.

Арендт жұмысына сүйене отырып, Хабермас Канттың құпиялылық пен көрнекілік туралы түпнұсқа идеяларын өзінің тарихи категориясы мен нормативтік идеясы ретінде қарастырған буржуазиялық қоғамдық саланы тұжырымдамасына сәйкес келтіруге тырысты. Хабермас XVII-XVIII ғасырлардағы буржуазиялық қоғамның жаңа әдеттері, мысалы, оқу, жиналыстар, жаңа басылымдардың,

әдеби шығармалар мен мақалалардың көпшілік алдында талқылануы, кәсіби журналистика мен бұқаралық мерзімді басылымдардың пайда болуы адамдарға өзін-өзі көрсетуге, тез арада сыни интеллектуалдық көзқарасқа ие болуға мүмкіндік берді, яғни бұл саяси көзқарасқа әкелді. Мұнан қазіргі заманғы субъективтілік тұжырымдамасы пайда болды.

Хабермас аяқталмаған заманауи идеясының жақтаушысы ретінде танымал. Постмодернистің ақылдың, рационалдылықтың, қазіргі заманның – қазіргі заманның мүмкіндігіне деген сыни көзқарасы оған жат. Ағарту және қазіргі заман идеалдарына кез келген сын, оның көзқарасы бойынша, диалектикалық тұрғыдан қазіргі заманның өзі ассимиляцияланады. Хабермас үшін: прогресс теориясының барған сайын көп элементтерін прогресс теориясы игерді: эмансипацияның қарапайым елесімен көрінбеу үшін қарапайым және тұрақты болып табылатын прогрестің идеясын тұжырымдау үшін қажет болды (Habermas, 1979).

Қазіргі философия идеялары – Ағартушылықтың жемісі, олар ақыл, парасаттылық және демократия идеалдарына негізделген. Хабермас үшін жақсы қоғам, жақсы демократия мүмкін болып қала береді. Сонымен, Ағарту идеясы білім мен біліктерді ұрпақтан-ұрпаққа беру процесі ретінде білім идеяларымен ғана шектелмейді. Мұндай интерпретация тым қарабайыр еді және ағарту мәселесінің мәнін ашпайды.

Ағарту идеялары мен қазіргі дәуір мұраттары өзара терең байланысты. Осы тұрғыдан және Хабермастың қисынына сүйене отырып, қазіргі заманғы дизайн әлі аяқталған жоқ. Канттың айтуынша, «біз қазір ағартушылық дәуірде өмір сүріп жатырмыз ба (...) жоқ, бірақ, мүмкін, ағартушылық дәуірінде өмір сүріп жатырмыз» (Кант, 1994:35). Постмодернистер жүргізген субъективті бағдарланған себеп идеясын ескере отырып, біз осы мұраттарды ұстануымыз керек пе, әлде ағарту идеясын бөлшектеу керек пе? – Бұл аудиторияға сұрақ.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстан Республикасында төртінші жаңғыру деп аталатын мақсаттар мен міндеттер туралы пікірталас жүргізу қажет. Гуманитарлық ғылымдар өкілдерінің міндеті – ағартушылық идеялардың Қазақстанға енуінің тарихи ерекшеліктерін ескеретін теорияны құру.

3. 20 ғасыр – Фуко, Деррида, Хабермас – субъективті бағытталған рационалдылық идеясын сынға алу. XX ғасырдағы Батыс

философиясының екі баламасы: рационалдылық идеясынан бас тарту (Фуко) немесе коммуникативті рационалдылық (Хабермас)? Қазақ ағартушылығы туралы ойға оралу және оның Қазақстанның қазіргі зияткерлік элитасын қалыптастырудағы рөлі.

Хабермастан айырмашылығы, керісінше постмодернист немесе постструктуралист деп аталатын «француз теориясы» (француз теориясы) деген философтар пікір білдірді. Алайда мұнда бәрі қарапайым емес. Мысалы, мен қазір айтқым келетін Фуко өзін модернист деп атағанын бәрі біледі. Осыған қарамастан, Фуко «Ағарту ғасыры деген не?» мақаласында ағартушыға қандай мінездеме берді:

XX ғасырдың екінші жартысындағы көптеген процестер ағартушылық туралы қазіргі пікірталастардың жүрегіне жол ашты. Біріншіден, бұл ғылыми және технологиялық рационалдылықтың өндіргіш күштерді дамытуда және саяси шешімдер ойынында маңыздылығы.

Екіншіден, бұл «революцияның» тарихы, XVIII ғасырдың аяғынан бастап рационализм нәтижесінде пайда болған үміттен рационализм пайда болды, қазір біз оның келесі деспотизмдердің пайда болуында оның рөлі қандай (...) деген сұрақ қоюға құқығымыз бар. Үшіншісі және соңғысы – интеллектуалды қозғалыс, нәтижесінде отаршылдық дәуірдің соңында адамдар Батыстан оның мәдениеті, ғылымы, әлеуметтік ұйымы және ақыры, оның рационалдылығы жалпыға ортақ құндылықты талап ету үшін қандай құқықтарға ие бола алатынын сұрауға шешім қабылдады: бұл экономикалық үстемдік пен саяси гегемонияға байланысты сиқыр ма?

Екі ғасыр өткен соң, Ағарту қайта оралуда: бірақ Батыстың оған қол жеткізе алатын нақты мүмкіндіктері мен бостандықтарын іске асырудың тәсілі емес, сонымен қатар ол теріс пайдаланған шектеулер мен өкілеттіктерге күмән келтірудің тәсілі ретінде. Себеп – деспотикалық жарық сияқты (Foucault, 1984: 12).

Екі мәтін және ағартушылықтың екі метафорасы, олардың күші таңқаларлық. Бір жағынан, Дидероттың дірілдеген шамы, орманда кішкене жарық, надандықтың қараңғысында. Екінші жағынан – деспотикалық жарықтың фукодиялық бейнесі, ақыл-ойдың жарық сәулесі, сіз оның алақанында болып көрінетін, сіз одан жасыра алмайсыз – түрме, лагерь әлеміне арналған метафора, XX ғасырдағы деспотизмнің символы.

Біріншіден, ағарту және қазіргі заман (модерн) туралы сұрақтармен біз қазіргі Қазақстан туралы әңгімемізді бастауымыз керек. Қазақ ағарту мәселесін және «қазіргі заман» (модерн) ұғымын мәдениет тарихына, Батыс тарихына тән емес мәселелерге көтеру қажет. Бұл зерттеудің негізі философиялық, сонымен бірге тарихи және саяси болып табылады. Осы үш компоненттен бастайық.

Бұл сұрақ философиялық, өйткені ол Ағартушылық идеясының әмбебаптығына күмән келтіреді. Шынында да, ағарту жобасы әмбебап па? Осы тұрғыдан алғанда, Фуко және Хабермас теориялары – бұл қазіргі заманның аяқталған немесе аяқталмаған жоба екендігі туралы бірдей сұрақ қойылған екі баламалы теория. Бірақ процесс ретінде модернизацияны аяқтау немесе аяқтамау проблемасы қазіргі заманның проблемасын шешпейді. Бұл қазіргі заманның әмбебаптығы, ең үлкен алаңдаушылық тудыруы керек.

Ағартушылық туралы сұрақтың алдыңғы философиялық жағын түсіну бізді оның тарихи аспектісіне қайта оралтады. Ағартушылық идеалдарының әмбебаптығы туралы мәселе Батыс тарихында және философия тарихында көп немесе аз қабылданған кезеңділік туралы білуді ғана емес, сонымен бірге «кезеңді еліктеу» атауына лайық сол тарихи және философиялық кезеңдеу туралы білуді қажет етеді. Бұл қазақ ағартушылық кезеңі. Қазақстандық ғылымда Қазақстандағы ағартушылық кезеңі 19 ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп қабылданған. Бірақ қазақ ағартушысы ағартушылық болды ма?

Тарихи себептер бойынша және 1990-шы жылдары тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстан Ресейдің тарихи, саяси, экономикалық және әлеуметтік ой-өрісін дамыту жолымен кетті. 1840 жылдан 1850 жылға дейін Ресейдегі зияткерлік пікірталас еуропалық ағартудың Ресей қоғамы мен ұлттық бірегейлікке әсері туралы мәселе төңірегінде айнала бастады. Ресейдің рөлі мен тағдырына және оның Еуропамен қарым-қатынасына қатысты қарама-қарсы ұстанымдарға қарамастан, еуропалық ағарту дамудың қалаған жолы ретінде мойындалды.

XX ғасырдың екінші жартысындағы деколонизация идеяларының «Қара прекурсоры» деп алғашқы еуразиялықтардың, атап айтқанда Н.С. Трубецкойдің еңбектерінде ұсынылған орыс мәдениетінің мәңгі қуып жетуші дамуының теориясын есептеуге болады. Батыс әлемінің тарихи (және мәдени) торын Еуразиялық кеңістіктің

тарихи және географиялық ақиқатына қатысты қолдану Ресей империясы деген не екенін түсіну үшін теріс және зиянды коннотацияны қамтиды (Трубецкой, 1920, 1925, 2000, 2015). Н. Трубецкойдың айтуынша, «Кромвелл» емес, «Кант» емес, «Дидро» емес, «Шыңғыс хан» еуразиялық кеңістіктегі халықтарды біріктіреді. Дәл осы идеяны көтеру мәдениетін жеңу туралы 1963 жылы Жак Деррида жариялайды:

Мүмкін, оқушының бұл шексіз бақытсыздығы, ол әлі білмейтіндігімен немесе әлі де өзінен жасыратындығынан болуы мүмкін, өйткені шынайы өмірде мұғалім әрдайым жоқ. Сондықтан мұзды, дәлірек айтсақ, мұғалім туралы оқушының шексіз жорамалын айна, шағылысу керек. Сөйлеуді бастаңыз (Derrida, 1963:460).

Бірақ, еуразиялық кеңістіктің тарихын еуропалық типтің жалпы қабылданған периодизациясынан бөлек қарауды ұсынған сана-сезімнің деколонизациясы идеяларының «қараңғылықты прекурсорларының» болуына қарамастан, Орталық Азия елдері ғасырдан астам уақытқа созылған хронологиялық кешеуілдетумен – Батыс тарихын периодтаудың жалпы кезеңдерін қайталау қажеттілігін қабылдады.

Ағартушылық-батыстық ойлар тарихындағы бұл «қасиетті сиыр» – адамзаттың ақыл-ойдың көмегімен азат ету идеясының өз бастауы, бірақ сонымен бірге ол халықтарды босату идеясының карикатурасын жасайды: «ұлттық» ағарту түсінігі. Ұлттық ағартудың нағыз тарихи, саяси, экономикалық фоны классикалық ағартушылық пайда болған мән-жайлардан алыс болды. Сауаттылық идеясы көпшілік алдында сөйлеу мүмкіндігі туралы идеяны алмастырады. Қазақ философтары, сондай-ақ гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар өкілдері «қазақ ағартуы» деп аталатын қазақстандық қоғамды жаңғыртудың осы (ең бірінші) рөлін қайта қарауға күш салуға тиіс.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты туындаған бірнеше бағдарламалық сұрақтар келесідей болуы мүмкін.

Біріншіден, Хабермас идеяларын, оның коммуникативтік іс-әрекет теориясын, коммуникативті рационалдылық пен буржуазиялық қоғамдық саланы Қазақстанның тарихи, әлеуметтік нақтылығына қолдану немесе қолдану қаншалықты орынды? Бұл жерде, әрине, біз Хабермас теориясының өзі және оны біздің шындыққа қолдану осы теорияның принциптерін ескерумен байланысты белгілі бір болжамды талап ететіні туралы ескерту жасауымыз керек. Өйткені, бұл идеялардың өздері

утопияшылдық үшін сынға түсті (Giddens, 1983). Егер коммуникативтік рационалдылық ешнәрсе еркін қоғамдық байланыстарға кедергі жасама-са, ол өзінен-өзі пайда болады.

Дегенмен, байланыстың математикалық теориясы (Schannon, 1948), мысалы, барлық байланыс үшін қажетті және сөзсіз шарты ретінде шуды қамтиды.

Бұл «шу» біздің күнделікті қарым-қатынасымыздың барлық түрлерінде үнемі кездеседі. Алынған хабар сөзсіз бұрмаланады, басқаша ойлау – бұл утопия.

Сондықтан, буржуазиялық демократия еуропалық ағарту дәуірінде қарқынды идеялар алмасу нәтижесінде пайда болған қоғамдық саладан пайда болды, дәл сол процестің кез келген қоғамға тән екенін мүлдем ескермейді. Сондықтан Хабермас теориясын қазақстандық шындыққа қолдану мүмкіндігі біздің теориямыздағы даулы мәселе болып табылады.

Екіншіден, егер біз әлі де Хабермасын теориялық қағидаларын қазақстандық және Орталық Азия болмысымызға қолданатын болсақ, қазақ ағартушылығы туралы айтуымыз керек пе? Бұл дәуірді басқаша деп атаған дұрыс емес пе? Өйткені, практикалық тұрғыдан тарихи кезеңнің бұрыннан белгілі, белгілі атауын өзгерту таңқаларлық болып көрінуі мүмкін, біз Делеузге және оның бароккосы неге дәуір ретінде өмір сүретіндігі туралы пікіріне жүгінуге болады.

Сонымен қатар, Еуропа ағартушылығының идеялық негіздері Канттың анықтамасынан тұжырымдалғандай, заңды және заңды сипатта. Объективті интеллект деп түсінілген ақыл өзінің тарихи шытырман оқиғаларынан аман өтті. Осыған қарамастан, аталған ескертілген ақыл-ойдың қайнар көзі идеясы, аталған философтардың пікірі бойынша, субъект / объект қатынасы туралы идеяларды қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге практикалық, саяси өмірде де маңызды рөл атқарды. Ұтымдылықтың бір түрі бар ма және ол туралы қазақстандық идеялар қандай? Қазақ ағартушылығының басталуы біз Кантта көргендей, ұзақ мерзімді перспективада заңды, құқық, саяси емес делік, бірақ олар антропологиялық сипатта болады (Уәлихановтың «қырғыздардың бас сүйегі»). Бұл жағдайда қоғамдық жалға беру кеңістігі немесе Хабермасын жалпы саласы көшпеліні оның физикалық табиғатын («бас сүйегі») өзгерту арқылы тәрбиелеу идеясынан ғана туындауы мүмкін емес. Қазақтың ұтымдылығы болды ма, егер солай болса, қазақтың Канттық жалға алған

–Хабермас қоғамдық кеңістігі немесе оған балама қандай болуы мүмкін?

4. Хабермас және «өмір әлемі». Қазақстанды қайта жаңғырту мәселесіне.

Хабермас үшін тіл адамзат дамуының маңызды бөлігі болып табылады. Бұрмаланған байланыс азаттық тәжірибесінің негізін қалайды, ал бұрмаланған байланыс жалған санаға әкелуі мүмкін. Демек, қоғамдық кеңістік тілге, қарым-қатынасқа кедергі келтірместен әркім сөйлей алатын идеальды-экономикалық реформацияны құрмай мүмкін емес. Бұл идеалды (буржуазиялық) демократиялық жүйенің кілті болып табылатын – қоғамдық сала.

Капитализмге балама жоқ және мұндай балама болмауы керек. Капитализмнің арқасында адамзат үлкен байлыққа қол жеткізе алды. Соған қарамастан, капиталистік экономиканың кейбір негізгі проблемаларын бақылау керек – мысалы, экономикалық дағдарыстардың циклдік қайталану тенденциясы. Буржуазиялық демократияның пайда болуына алып келген нысанда қоғамдық саланы жандандырып, бұл бізге экономикалық процестерді бақылауды қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Мұндай идеал демократия – бұл парламенттің демократиясы емес. Хабермас тірі әлемді рационализациялау туралы айтады. Бірақ бүгінде болып жатқан нәрсе – жүйенің рационалдылығымен тірі әлемді отарлау. Мемлекет, яғни жүйелік ұтымдылық, біздің күнделікті өмірімізде гегемония болды. Іс жүзінде тірі әлем мемлекетке немесе жүйелік рационалдылыққа бағынады. Бұл заманауи емес.

Мемлекеттік жүйенің өзіндік ұтымдылығы бар – парламент, атқарушы билік, сот билігі және басқа да қоғамдық институттар. Бұл жүйеде формальды, бюрократиялық рационалдылық үстемдік етеді, біздің өмір әлемімізді де алады, ал өмір әлемінде практикалық рационалдылық бар.

Мұндай жағдайда Хабермас шынымен ұтымды қоғам бұл жүйені де, тіршілік әлемін де өз логикасына сүйене отырып (life-world) рационализациялауға болатын қоғам болады деп айтады.

Өмір әлемі суреттер әлемінен өзгеше. Тіршілік әлемінде ғарыш кеңістігінің мәні немесе заттар реті, құтқарылу тарихынан туындайтын уақыт реті жоқ. Тіршілік әлемі теория ретінде біздің көз алдымызда көрінбейді, керісінше, біз теориялық тұрғыдан оған тап боламыз. Ол бізді ұстап алады және өзімен алып жүреді, өйткені біз, ақырғы жараты-

лыстар ретінде, әлемде кез келген нәрсемен айналысамыз. Гуссерль өмірлік әлемнің «көкжиегі» және оның «жерге дейін» қызметі туралы айтады. Тіршілік әлемі, сәйкесінше, берілмейді, бірақ интуитивті түрде (бізбен) тәжірибе көкжиегінде болады. Ол біздің қазіргі өміріміздің тәжірибесі, оны кесіп өту мүмкін емес; біздің жеке тұлға, тарихи жағдайдан туындайтын, күнделікті тіршілік ету және коммуникативті әлеуметтену. Біз өзімізді оперативті түрде органикалық, өмірлік процесстерге енетін тірі субъектілер ретінде, сондай-ақ әлеуметтендірілген субъектілер, яғни әлеуметтік қатынастарға енетін субъекттер; сонымен қатар бейбітшілікте әрекет ететін субъектілер ретінде білеміз. (Хабермас, 2010).

Хабермас бойынша өмірлік әлемнің құрылымдық құрауыштары ретінде мәдениет, қоғам және жеке тұлға болады, онда коммуникативтік құраушы мәдени білімнің дәстүрлері мен жаңаруына қызмет етеді және тұлғалық бірегейлікті қалыптастыруға әкеледі. Бұл аспектіде мәдениеттанулық көзқарас тұрғысынан қазіргі заманғы ағарту мәдени шығармашылық қызметті атқаратын әлеуметтік-мәдени институт болуы тиіс. Бұл мағынада оқушы мен мұғалімнің белгілі бір мәдениеттің субъектісі ретінде рөлі анықталады.

Барлық жерде диджитализация жағдайында Қазақстанның заманауи интеллектуалдық элитасы қазіргі заманғы трендтің тасымалдаушысы болып табылады, атап айтқанда: техниканы, технологияларды дамыту мен цифрлық ортада адам орны арасындағы тығыз байланыс. М. Кастельстің интернет мәдениеті бүгінгі сандық қоғамның әлеуметтік тәжірибесі ретінде коммуникация сипатын өзгертті. Коммуникация негізінде – ақпаратты алу және өңдеу жылдамдығы, байланыс электрондық пошта, әлеуметтік мессенджерлерде қысқартылған хабарламалар арқылы жүзеге асырылады. Бүгінгі таңда білім беру желілік қоғамның дамуы жағдайында қалыптасқан және институт, желі, ынтымақтастық және адами әлеует принциптерінде басқа молекулалармен байланысқан молекуламен ұсынылған мәдениет институты екенін түсіну маңызды. Цифрлық ақиқат қарама-қайшылық тудыратын әлеуметтік сәйкестендірудің, өзін-өзі көрсетудің, өмір салтын қалыптастырудың жаңа ортасын жасады. Жаһандық ақпараттық желілер өмірдің жеке және жария салаларының сипатын өзгертті, бұл өз кезегінде жеке тұлғаны сәйкестендірудің мүлдем жаңа жолдарын қалыптастыруға алып келді:

дараландырудың өсіп келе жатқан дәрежесі, жас адамның өз өмір стилінде шоғырлануы, жұтқыншақ мәдениетімен қалыптасқан (Батыс өмір салты дәстүрлі өмір сүруге ұмтылады).

Желідегі шындық пен нақтылық арасындағы сызық мөлдір болады, ал кеңістік жатын бөлменің көлеміне дейін таралады. Адам мындаған шақырым қашықтықта, бірақ желіде ол нақты жерде және нақты уақытта бола алады. Көптеген оқу орындары қазіргі жағдайға, талаптарға және тапсырыс берушілердің қажеттіліктеріне бейімделіп, өздерінің академиялық бағдарламасын жасайды. Білім, басқа әлеуметтік құрылымдар сияқты, қызмет көрсетуші болып табылады және білім беру мәселесі көбінесе белгілі бір тұтынушылар тобының қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Сондықтан тұрақсыздық пен дағдарыс дәуірінде дүниеге келген қазіргі ұрпақты не нәрсеге үйрету керектігі (экономикалық, әлеуметтік, жеке) маңызды мәселе болып табылады.

Жүйені және өмір әлемін рационализациялау рационалды әлемнен туындайтын ұтымды жүйелер мен ақиқат, ізгілік пен сұлулық нәтижесінде материалдық молшылық пен қоршаған ортаны басқаратын қоғамға алып келеді.

Жаңарту мүмкін, бірақ оның түпкілікті өнімі – бұл жүйе мен өмір әлемі арасындағы қатынасты реттеу. Толық рационалды қоғам – бұл жүйе және өмірдің рационалдылығы бір-бірін бұзбай толық көрсетілуіне мүмкіндік берген қоғам. Қазіргі проблемаларды жүйелі оқыту арқылы шешу мүмкін емес. Бірақ өмір әлемінен келген импульстер жүйелерді басқару саласына енуі керек. Бұл өмір мен жүйені өзара байытатын әлем құру жолындағы маңызды қадам болар еді. Дәл осы жерде әлеуметтік қозғалыстар суретке түседі, өйткені олар жүйеге және өмір әлеміне өтелу үмітін білдіреді, осылайша олар мүмкіндігінше рационалды болады.

Қорытынды және ұсыныстар

Бұл мақаланың ең айқын тұжырымы қазақ зиялыларының қалыптасуының тарихи жайларын қайта қарастыру туралы абайлап ұсыныс жасау ғана. Мұндай тарихи алғышарттар, әрине, Қазақстанның Ресей империясына қосылуымен және жергілікті халық арасында интеллектуалды элитаны қалыптастырудың басталуымен байланысты әкімшілік реформа болып табылды.

Әрине, тарихымыздың қайғылы сәттері – Алаш трагедиясын байыпты зерттеуді жалғас-

тыру керек және ол жүргізілуде. Сонымен қатар, Қазақстанның кеңестік зияткерлік элитасының қалыптасуы мен даму тарихы екі жақты. Негізгі мәселе – әрі қарай даму тұрғысынан Қазақстанның интеллектуалды да, интеллектуалды элита үшін де, жалпы қоғам да, ондағы зияткердің рөлін де бағалау. Тез өзгеретін дүниеге, мүмкін теориялық білім мен жеке дағдыларды алуға емес, сыни тұрғыдан ойлауды және шығармашылықты стандартты емес жолмен шеше білу қабілетін

қалыптастыруға бағытталған жаңа оқу орындарын құру арқылы жүруге болатын шығар. (<https://2035.university>).

Қазақ ағартушылығы дегеніміз не? Осыған байланысты қалыптасқан даму тенденцияларының жүйелі терең тұжырымдамалық көрінісі құрылуы керек – мысалы, мемлекеттік бағдарламалар, менің ойымша, терең тұжырымдамалық түсіндірме беру керек. Осылайша біз оның мәнін толық түсініп, мүмкін, Қазақстанның модернизациясының тағдырын болжай аламыз.

Әдебиеттер

- Валиханов, Ч.Ч. (1985) Записка о судебной реформе. «Собрание сочинений» в 5-ти томах. Т.4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 462 с. – С.77-104.
- Кант, И. (1994) Ответ на вопрос: Что такое просвещение? / Пер. Ц.Г. Арзаканьяна, Собрание сочинений в восьми томах. Том 8. – М.: Чоро. – С.29-38.
- Кант, И. (1994) К вечному миру 1795, Собрание сочинений в восьми томах. Том 7. – М.: Чоро, 495 с. – С.5-49.
- Трубецкой, Н.С. (1920). Европа и человечество. – София: Российско-болгарское книгоиздательство, – С. 376-381.
- Трубецкой, Н.С. (1925). О туранском элементе в русской культуре. In П. Н. Савицкий, П.П. Сувчинский, Н.С. Трубецкой (Ed.), Евразийский временник. – С. 351-377.
- Трубецкой, Н.С. (1926; 2000). Наследие Чингисхана. – М.: Аграф, 243 с.
- Трубецкой, Н.С. (2015). Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. – М.: Директ-Медиа.
- Шаукенова З, К (2014) Постиндустриальные тренды в стратегии инновационного развития Республики Казахстан»: коллективная монография, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. – Алматы, 248 стр. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <http://jarki.ru/wpress/2010/09/15/1259/> (дата обращения: 20.10.19)
- [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <https://2035.university> (дата обращения: 20.10.19)
- Bayle, Nouvelles de la république des lettres (1684)
- Derrida, J. (1963). Cogito et histoire de la folie. Revue de Métaphysique et de Morale, 4, 460–494.
- Gilles, P.D. (1988) Le Pli. Leibnitz et le Baroque, Paris, Editions de Minuit
- Hannah, A. (1992) Kant Lectures, Chicago, The University of Chicago Press
- Habermas, J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge, Polity. 1989.
- Habermas, J. (1979). Consciousness – Raising or redemptive criticism – The contemporaneity of Walter Benjamin. New German Critique, 17 (Spring 1979)
- Foucault, M. (1984). Qu'est-ce que les lumières?. In Dits et Ecrits (Vol. 4, pp. 562–578). Paris: Gallimard.
- Schannon, C.E. (1948) A Mathematical Theory of Communication, Reprinted with corrections from The Bell System Technical Journal, Vol. 27, pp. 379–423, 623–656, July, October, 1948 (<http://math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf>)

References

- Valikhanov, Tsch. (1985) Zapiska o sudebnoi reforme [Note on judicial reform]. “Collected works” in 5 volumes. Vol. – ALMA-ATA: the Main edition of the Kazakh Soviet encyclopedia, 462 p. – P. 77-104
- Kant, I. (1994) Otvet na vopros: Tshtko takoe prosveshenie? [The answer on the question: What means education?] from C. Arzakanian, Collected works in 8 Volumes, Vol.8, M: Tschoro, P.29-38.
- Kant, I. (1994) K vechnomu miru 1795 [To the eternal peace], collected works in 8 Volumes. Vol.7. – M: Tschoro, 495p. P.5-49
- Trubeckoy, N.(1920). Evropa i tschelovetschestvo [Europe and Humanity]. Sofia: Russian-Bulgarian book publishing.
- Trubeckoy, N (1925). O turanskom elemente v russkoi kul'ture [It is about turan element in the Russian culture]// P. Savickiy, P. Suvtshinski, N. Trubeckoy(Ed.), Evrasiskiy vremennik, pp. 351-377
- Trubeckoy, N (1926; 2000). Nasledie Tschingishana [Heritage of Genghis], Moskau: Agraf, 243 p.
- Trubeckoy, N (2015). Vzglyad na russkuyu istoriyu ne s Zapada, a s Vostoka [View on the Russian history not from Westen, but from the East, Moscow: Direct –Media.
- Shaukenova, Z.K (2014) Postindustrial'nye trendy v strategii innovacionnogo razvitiya [Post-industrial trends in the strategy of innovative development of the Republic of Kazakhstan]: collective monograph.- Institute of philosophy, political science and religious studies of the MED of RK, Almaty, 248 p.
- [Electronic ressource] URL: <http://jarki.ru/wpress/2010/09/15/1259/> (retrieved from 20.10.19)
- [Electronic ressource] URL: <https://2035.university> (retrieved from: 20.10.19)

- Bayle, Nouvelles de la république des lettres (1684)
- Derrida, J. (1963). Cogito et histoire de la folie. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 4, 460–494.
- Gilles, P.D. (1988) *Le Pli. Leibnitz et le Baroque*, Paris, Editions de Minuit
- Hannah, A. (1992) *Kant Lectures*, Chicago, The University of Chicago Press
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, Polity. 1989.
- Habermas, J. (1979). Consciousness – Raising or redemptive criticism – The contemporaneity of Walter Benjamin. *New German Critique*, 17 (Spring 1979), 56.
- Foucault, M. (1984). Qu'est-ce que les lumières?. In *Dits et Ecrits* (Vol. 4, pp. 562–578). Paris: Gallimard.
- Schannon, C.E. (1948) *A Mathematical Theory of Communication*, Reprinted with corrections from *The Bell System Technical Journal*, Vol. 27, pp. 379–423, 623–656, July, October, 1948 (<http://math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf>)